

Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatında roman – memuarlar: janr xüsusiyyətləri və tipologiyası

Lalə Həsənova

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

ANAS Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu. Azərbaycan.

E-mail: hltlala@mail.ru

Annotasiya. XX əsrin 1980-ci illərindən başlayaraq Azərbaycan ədəbiyyatında bədii-sənədli nəsr nümunələrinin inkişafında canlanma müşahidə olunmaqdadır. Son illərdə yaranan bir çox romanların müəllifləri ənənəvi təsnifat ilə razılaşmayaraq, əsərlərin janrlarına aydınlıq gətirməyə çalışırlar: Natiq Rəsulzadə “Qolfstrim” (roman-kardioqram), Vidadi Babanlı “Gizlinlər” (gerçək-roman), Sabir Azəri “Tələbə məhbusun xatirələri” (bioqrafik-roman) və s. Roman-memuarların sayının artması, ötən illərdə qələmə alınmış sovet yazıçıların gündəliklərinin çap olunması, mühacirətdə yaranan ədəbiyyatın öyrənilməsi müasir ədəbiyyatşünaslıqda bədii-sənədli nəsrin tədqiqini aktuallaşdırdı.

Bu nümunələri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar: “Yaradıcı insan və totalitar sistem” konfliktinin canlandırıldığı romanlarda (Vidadi Babanlıın “Gizlinlər”, Sabir Əhmədovun “Yazılmayan yazı”, Sabir Azərinin “Tələbə məhbusun xatirələri”, Balas Azəroğlunun “Ömrün səhifələri” və s.) sovet hakimiyyəti illərində yaradıcı insanın qarşılaşdığı çətinliklərin, təzyiqlərin təsviri; Repressiyaya məruz qalmış yazıçıların həyatından bəhs edən “düşərgə “ ədəbiyyatı (Cəfər Bağırov “Ümidim olmasaydı” və b.); Dövrün bilavasitə ictimai siyasi hadisələrinin təsviri – stalinizm epoxası (Anarın bədii-sənədli nəsr), 20 yanvar hadisələrinin təcəssümü (Fikrət Qoca “Qanlı qərənfillər”, Xəlil Rza Ulutürk “Lefortovo zindanında”), Qarabağ müharibəsi (Yusif Kərimov “İçimizdən içimizə atəş”); sosial tematikanın etirafla əvəzlənməsi (Anarın “Sizsiz”, Əli Əmirlinin “Ağdamda nəyim qaldı?”, N.Rəsulzadə “Qolfstrim” və s.); Sovet siyasi liderləri, yazıçı və şairləri haqqında mifləri aradan qaldıran bioqrafik əsərlər (Anarın “Həyatım ağrıyır” (Ənvər Məmmədخانlı haqqında xatirə-povesti), “Kərəm kimi” (Nazim Hikmət haqqında bioqrafik – düşüncələr romanı), X.Rzanın M.Müşfiq, H.Cavid, S.Vurğun haqqında xatirələri və s.); Milli qəhrəmanlarımız haqqında əsərlər (Mustafa Çəmənli “Fred Asif”, “Mübariz”).

Açar sözlər: Azərbaycan ədəbiyyatı, müstəqillik dövrü, roman-memuarlar, sistem və yaradıcı insan qarşıdurması, repressiya, etiraf

Məqalə tarixəsi: göndərilib – 23.02.2023; qəbul edilib – 13.03.2023

The novel-memoirs in Azerbaijani literature of the independence period: genre features and typology

Lala Hasanova

Doctor of Philosophy in Philology

Institute of Literature named after Nizami Ganjavi of ANAS. Azerbaijan.

E-mail: hlmlala@mail.ru

Abstract. Since the 1980s, the number of artistic and documentary works in Azerbaijani literature has increased. Many authors disagreeing with the existing classifications determined the genre of their novels: novel-cardiogram (“Golfstream” by Natik Rasulzade), true-novel (“Secret” by Vidadi Babanlı), novel-biography (Sabir Azeri “Memories of a student prisoner”), etc. The increase in the number of novels-memoirs, the publication of the diaries of Soviet writers written in the past years, the study of the literature created in emigration made the study of artistic and documentary prose relevant in modern literary studies.

These novels can be grouped as follows: the description of the difficulties and pressures faced by the creative man during the years of Soviet rule in the novels (“The Secret” by Vidadi Babanlı, “Memoirs of a Student Prisoner” by Sabir Azeri, “Unwritten Manuscript” by Sabir Ahmedov, “Pages of Life” by Balash Azeroglu, etc.); “Camp” literature about the life of the repressed poets (“If there was no hope” by Jafar Bağirov); the depiction of the social and political events of the era – the era of Stalinism (fictional and documentary prose of Anar), the events of bloody January (“Snowy Bloody Carnations” by F.Godge, “In the Lefortovo Prison”); replacement of social themes with confessionality (“What did I leave in Aghdam?” by Ali Amirli, “Golfstream” by Natik Rasulzadeh); biographical works in which revealing the falsity of the myths about the life of Soviet political leaders (“My Life hurts” by Anar, “As if Kerem”, etc.), novels about the national heroes of Azerbaijan (“Fred Asif”, “Mubariz” by Mustafa Chemenli).

Keywords: Azerbaijani literature, the period of independence, novel-memoirs, opposition between the system and the creative personality, repression, confession

Article history: received – 23.02.2023; accepted – 13.03.2023

Giriş / Introduction

Son dövrdə memuar kitablarının sayı artmaqdadır. Bu illər ərzində tanınmış ədəbiyyatşünaslardan – Qəzənfər Paşayevin onlarla ədib, ziyalı, siyasi xadimlər haqqında oçerklərinin toplandığı “Borcumuzdur bu ehtiram” (2010), Nizami Cəfərovun “Bir dilçinin xatirələri” (2010), Tehran Əlişanoğlunun “Ömrümdə insanlar” kitablarından parçalar çap edilib. 2000-ci illərdə Sabir Əhmədlinin “Yazılmayan yazı” (2004), Zərrin Hovurlunun “Açılmamış zərf” (2010), Ağarəhim Rəhimovun “Yaddaşda yaşar xatirələr” (1997-2007), Tahirə Cəfərovanın “Köhnə Bakının rəvayətləri və Suomiyə aparən yol” (2015) əsərləri kimi onlarla avtobioqrafik roman, bir çox şair və yazıçılarımızla bağlı xatirə topluları çap olunmuşdur: “Yaddaşın boy çiçəyi” (Azərbaycanın Xalq yazıçısı, görkəmli dramaturq İlyas Əfəndiyevin 90 illik yubileyinə), “Dədə Süleyman dünyası” (Azərbaycanın Xalq yazıçısı Süleyman Rəhimov haqqında), Nigar Rəfibəyliyə həsr olunmuş xatirə topluları və s. kimi kitablar bu qəbildəndir.

Əsas hissə / Main part

Əsərlərin sayı artıqca roman-xatirə, roman-povest, gerçək-roman kimi yeni janrlar formalaşmaqdadır. Ənənəvi təsnifat ilə kifayətlənməyən müəlliflər özləri də əsərlərinin janrına aydınlıq gətirməyə çalışmışlar (Natiq Rəsulzadə “Qolfstrim” (roman – kardioqram), Vidadi Babanlı “Gizlinlər” (gerçək-roman), Sabir Azəri “Tələbə məhbusun xatirələri” (bioqrafik-roman) və s.).

Sənədli və bədii üslubun sintezi nəticəsində yaranan memuar-romanlarda “konkret insanlar dövrün xarakterik cizgilərini ifadə edən fiqurlara çevrilirlər” [11, s.61]. Bu əsərlərdə yazıçılar özünün və müasirlərinin personajları vasitəsilə müəyyən epoxanı, fərdi taledə bütöv bir nəslin taleyini əks etdirməyə çalışırlar. XX əsrin 60-cılar nəslə haqqında memuar romanın müəllifi V.Aksyenov memuar-roman janrını bu cür qiymətləndirir: “Real insanlara və hadisələrə oxşarlığına baxmayaraq, memuar romanlarda şərti mühit və qismən şərti xarakterlər təsvir edilir. İnkər edilməsi mümkün olmayan bədii həqiqət canlandırılır” [7]. Memuar və roman- memuarlarda obrazların fərqli olduğuna diqqət yetirən tədqiqatçı yazır: “Memuarlarda personajın gerçəkliyə uyğun canlandırılması üçün obraz xarakterik xüsusiyyətlər məcmusu şəklində təsvir edilsə, memuar-romanlarda şəxsiyyətin konseptual təsviri yer alır” [10].

Əsasən sovet dönməsinin faciələrinin əks olunduğu bu əsərlərdə yazıçılar sovet insanının ağrı-acısını təsvir etməyə çalışmış, tarixin mühüm bir mərhələsini yenidən, tam fərqli mövqedən dəyərləndirilməsinə cəhd etmişlər.

Avtobioqrafik nəsr

XX əsrin 80-ci illərindən başlayaraq cəmiyyətdə yaşanan yenidənqurma prosesləri ilə əlaqədar olaraq yumşalma mühitində yaranan bədii-sənədli əsərlərdə uzun müddət ərzində qadağan edilmiş mövzulardan bəhs olunur, repressiyaya məruz qalmış yazıçı və şairlərimiz haqqında gerçəkləri əks etdirən əsərlər çap olunmuşdur. “Düşərgə ədəbiyyatı” adı altında işıq üzü görən bu əsərlər 1980-90-cı illərdə xüsusi maraq və diqqət mərkəzində idi. A.Soljenitsının həbsxana – islah düşərgələri haqqında əsərləri uzun müddət ərzində SSRİ-nin ifşası üçün dəlil-sübut olaraq çap edilmişdir.

Həmin dövrdə Rəfael Hüseynovun Hüseyn Cavidin taleyi ilə bağlı “Cavidlər” əsəri, repressiyaya məruz qalmış yazıçıların – Ç.Bağirovun “Ümidim olmasaydın”, Süleyman Vəliyevin “Qanadı sınımış quş da uçarmış” sənədli povestləri (“Azərbaycan” jurnalında) nəşr olunmuşdur. Vəhşi üçlük tərəfindən məhv edilən yüzlərlə insan talelərinin, stalinizm dövrünün həbs və işgəncə əzablarının əks olunduğu bu əsərlərdə, yazıçılar vəziyyətin çıxılmazlığını, müxtəlif insan talelərini əks etdirmiş, ədalətsizlik, zülm qarşısında bəzilərinin dözümlü göstərərək sınımadığını, digərlərinin “sınaraq” satqına çevrildiklərini təsvir etmişlər. Ölümə üz-üzə qalan insanların xatirələrində yad, soyuq məkanda qarşılaşdıqları ağır həyat tərzini təsvir olunmuşdur. Cahangir Məmmədlinin qeyd etdiyi kimi, Azərbaycan ədəbiyyatının bu nümunələri yüksək bədii keyfiyyəti ilə seçilməsələr də, bəhs olunan mövzuların ağırlığı, sistemin adı vətəndaşlara qarşı qəddarlığı oxucuları biganə qoymur [6, s.75].

Müasir mərhələdə yazılan bədii-sənədli əsərlər sovet dövrü nümunələrindən fərqlənir. Bu gün ədiblərimiz daha çox “xatırlamağa” deyil, “anlamağa” çalışırlar. Çünki sovet dönməsində baş verənləri anlamağa, araşdırmağa lüzum yox idi. Buna görə də, postsovet dövründə yazılmış əsərlər xüsusi önəm daşıyır. Vidadi Babanlıın “Gizlinlər” gerçək-romanı, Balaş Azəroğlunun “Ömürdən ötən illər” avtobioqrafik romanı, Tofiq Abdinin “Dövlət çevrilişi” sənədli povesti, Xalq şairi Anarın, Xəlil Rza Ulutürkün və digər bədii-sənədli əsərlərdə sovet-postsovet zamanının qarşıdurması fonunda, müəlliflərin əvvəl dilə gətirə bilmədikləri, gizlətməyə məcbur olduğu hadisələr əks olunmuşdur.

Yaradıcı insan və hakimiyyət münasibətlərinin gərginliyi, çərçivələrə salınmış yaradıcılıq stixiyası, klassik sovet ədəbiyyatı nümayəndələrinin fərqli obrazlarının canlandırıldığı bu əsərlərdə mürəkkəb, ziddiyyətli, faciəvi bir dövrün mənzərəsi canlandırılmışdır.

Avtobioqrafik əsərlər müəllifin özünün hiss və düşüncələrini ifadə etmək tələbindən

yanarmışdır. Bu əsərlərdə yazıçılar özünüdərkə can ataraq ömür yollarına nəzər salmağa çalışırlar. Avtobioqrafik nəsr müəllifin ömür yolu haqqında təhkiyə olduğundan, retrospeksiyanı hadisələrə ikili yanaşmanı ehtiva edir. Baş verənlərin dünən və bu gün müstəvisindən qiymətləndirildiyi əsərlərdə əsasən aşağıdakı tematik-blokların təkrarı yer alır: əsas personajın uşaqlıq, yeniyetməlik, gənclik dövrü, məktəb illəri, əmək fəaliyyətinə başlaması, ictimai fəaliyyəti, ailə həyatı, “avtocoğrafi mühit”in təsviri [13, s.39] və s.

Təsvir olunan ömrün mərhələsindən asılı olaraq, əsərlərdəki personajlar sistemi də dəyişir. Uşaqlıq dövründən bəhs edən hissələrdə hadisələr əsasən ailə mühiti – valideynlər, qardaş və bacı, yaxın qohumlar təsvir edilir, məktəb yoldaşları, dostlar yer alır. Yeniyetməlik, gənclik illəri əks olunduqda məktəb, universitetdə təhsil illəri canlandırılır. Müəllif yaradıcı insan olduqda, onların ilk qələm təcrübələrindən bəhs olunur, dövrün ədəbi-mədəni mühiti təsvir edilir.

Bir çox tədqiqatçıların qeyd etdiyi kimi, bu əsərlərdə əsas olan personajın “daxili” yaşantılarının təsviri, onun mənəvi-psixoloji portretinin canlandırılmasıdır. Bu məqamlara diqqət yetirən S.Sapojnikova yazır: “Avtobioqrafik nəsrin əsas məzmunu şəxsiyyətin daxilən yetkinləşməsinin təsviridir. Müəllifin şüurunda hadisələr dərk edilərək onun bioqrafiyasının faktına, onun daxili yaşantısına çevrilir” [9, s.55]. Hadisələri bu gün müstəvisindən qiymətləndirən “müdrək” insanın və illər öncəki təcrübəsiz gəncin (S.Sapojnikova) baxışları qarşılaşır, baş verənlər və xatırlananlar arasında “konflikt” yaşanır. “Müdrək” müəllif, “gənc” personajdan fərqli olaraq hadisələrə analitik, tənqidi münasibət bəsləyir. Zənnimizcə, məhz bu konflikt, müəllifin baş verənlərə münasibətinin yer alması avtobioqrafik əsərlərin əsas xüsusiyyətidir. Əks təqdirdə, müəllif mövqeyi zəiflədikcə, faktların sadalanması yer alır, hadisələrin bədii dəyərləndirilməsi ikinci planda qalır. Beləliklə, avtobioqrafik əsərlərdə müəllifin öz həyatını dəyərləndirməyə çalışması, baş verənlərlə bağlı münasibətini ifadə etməsi zəruri olsa da, təəssüf ki, bu yanaşma əksər halda gözlənilmir.

Sovet dövrünün təsvir olunduğu əsərlərdə öz həyat yolundan bəhs edən müəlliflər hiss və düşüncələrini bölüşməkdən çəkinərək, yalnız baş verənləri xatırlamaqla kifayətlənmiş, müasirlərinin portretlərinə geniş yer verərək şəxsi məqamlardan yayınmağa çalışmışlar.

Sabir Azərinin “Tələbə məhbusun etirafları” bioqrafik-sənədli romanı oxuculara ünvanlanmış müraciətlə başlanır: “Bəri başdan məqsədimi bildirirəm: bu roman-etiraf vasitəsilə həyatımın, taleyim, ailəmizin, yaşdığımın və bütövlükdə müasirlərimin rast gəldiyi, indiyəcən qaranlıq qalan, qaranlıq qaldığına görə də ürəyimizi daha çox sıxan sirləri hamıya açıqlamağı qərara almışam” [4, s.6].

1956-cı ildən başlayaraq 1991-ci ilə qədər olan dövrün təsvir edildiyi əsərdə avtobioqrafik xətlə yanaşı, publisistik təsvir də yer alır. Müasir insan, zaman, dövrün problemləri haqqında düşüncələrini bölüşən yazıçı baş verənlərlə bağlı birbaşa münasibətini bildirməkdən çəkinmir. Sovet hakimiyyətini “Totalitar və Avtoritar” rejim adlandıran müəllif yazır: “Sosializm özünün siyasi-fəlsəfi mahiyyəti barədə ən dəqiq fikri – prinsipi özü acıqca müəyyənləşdirmişdi – Demokratik mərkəziyyət! Sözü başa düşən hər kəsə dərhal bəlli olur ki, demokratiya ilə mərkəziyyət bir-biri ilə qətiyyət uyuşmur, çünki demokratiya təfəkkürün, qəlbin, təxəyyülün müstəqilliyi, azadlığı deməkdirsə, mərkəziyyət isə hər şeyin, o cümlədən də cəmiyyət üzvlərinin düşünmək haqqının bir nöqtədən, konkret desək, Moskvadan idarə edilməsi idi... – ideoloji-inzibati gücünü, hətta iqtisadi siyasətinin də müstəqil, azad düşüncənin, yəni Şəxsiyyətin əleyhinə yönəlmiş bir siyasi qurumda mənliliyi, qüruru, daxili bütövlüyü, milli dəyərləri qorumaq nə qədər çətin, ağır, müşkül bir iş idi!”. “Orada heç vaxt düşünənlər cəmiyyəti yaratmaq barədə fikirləşmirdilər, əksinə, düşünən beynləri sevmirdilər, nədən ki, müstəqil düşünmək azadlıq əlamətidir. Sosializm isə kütlə, yəni mütilər cəmiyyəti lazım idi” [4, s.7].

Görkəmli siyasi xadim, şair Balaş Azəroğlunun son dövrlərdə qələmə aldığı “Ömürdən ötən illər” avtobioqrafik romanında ömrünün əlli ilə yaxın dövrü, 17 aprel 1947-ci ildən 20 fevral 1996-cı ilə qədər olan mərhələsi əks olunmuşdur. Cənubluların Azərbaycandakı taleyindən geniş bəhs olunan romanda dövrün ədəbi həyatı ilə yanaşı, Şimali və Cənubi Azərbaycanın görkəmli ictimai

xadimlərinin obrazları canlandırılmışdır. Şairin Pişəvəri ilə görüşləri, ölümü ilə bağlı şübhəli məqamlar əks edilmiş, cənubdakı milli-azadlıq hərəkatı və Azərbaycan rəhbərliyinin bu mübarizəyə münasibəti (M.C.Bağirov və Səməd Vurğunun yanaşması kontekstində) əks edilmişdir. Bu mövzuda qələmə alınmış əvvəlki əsərlərdən fərqli olaraq, romanda cənub nisgili aradan qalxır, şair sərhədi aşaraq öz vətəninə dönmə bilir.

Vidadi Babanlıın “Gizlinlər” romanında müəllif ömrünün gizlinlərindən bəhs etmək istədiyini bildirsə də, əsəri roman-etiraf olaraq qiymətləndirmək doğru deyil. Yazıçı həyatının bəzi gizlinlərindən bəhs etsə də, müəllifin müasiri olduğu dövrün, mühitin təsviri avtobioqrafik materialı üstələyir.

Seyran Səxavətin “bir əlçə kənd uşağının bu qəliz dünyada özünü necə axtarmasından, tapmasından və təsdiq etməsindən söhbət” açmağa çalışdığı “Qaçhaq” avtobioqrafik romanında koloritli və yaddaqalan obrazlar sistemi yer almışdır. Son illərdə qələmə alınan avtobioqrafik əsərlərdə sovet illəri əsasən ağrı ilə anılırsa (Vidadi Babanlı “Gizlinlər”, Sabir Azərinin “Tələbə məhbusun etirafı”, Sabir Əhmədlinin “Yazılmayan yazı” və digər əsərlər), Seyran Səxavət həmin ağrını ironiya ilə təsvir etməyə üstünlük vermişdir.

2000-ci illərdən başlayaraq memuar-avtobioqrafik əsərlərdə sosial tematikanın zəiflədiyi, janrın ənənəvi xüsusiyyətlərini əks etdirən etiraf xarakterli əsərlərin yarandığı müşahidə olunmaqdadır (Əli Əmirli “Ağdamda nəyim qaldı?”, N.Rəsulzadə “Qolfstrim” və s.).

1990-2000-ci illərdə yazmış olduqları əsərlərində öz ailə şəcərəsindən bəhs edən bir çox yazıçılar uşaqlıq illərini “itirilmiş cənnət” kimi təsvir etmişdirlər. Sovet illərində təqib olunan soy-köklərindən bəhs edən İlyas Əfəndiyev, Tahirə Cəfərova və digər müəlliflərin əsərlərində uşaqlıq nostalji ilə xatırlanmış, həmin illərin keçdiyi məkanlar xüsusi sevgi ilə təsvir edilmişdir. Bu əsərlərdə zaman sovet hakimiyyətinin bərqərar olmasına qədərki dövr və sovet dövrü olaraq iki mərhələyə ayrılır. İkinci hissədə ilkin mərhələdə mövcud olan “cənnət məkan”ın deformasiyası, dağılması təsvir edilmişdir.

2000-ci illərdən başlayaraq qələmə alınmış uşaqlıq haqqında avtobioqrafik əsərlərdə yazıçıların daha çox həyatlarının ağırlı dövrlərindən bəhs etdikləri müşahidə olunur. Natiq Rəsulzadənin rus dilində qələmə aldığı “Qolfstrim” (2015) əsəri avtobioqrafik əsərdir. Burada uşaqlığa qayıdış, müəllifin özünü daha dərinədən dərk etmə cəhdi olaraq yer almış, qəhrəmanın daxili dünyasına baş vurmağa çalışan müəllif, öz qəhrəmanın şəxsiyyət kimi formalaşmasında rol oynayan həyat faktlarına yenidən nəzər salmağa çalışmışdır.

Çağdaş ədəbiyyatşünaslıqda yeni avtobioqrafizmlə bağlı mübahisələr çox olsa da, bu ədəbiyyatın konkret sərhədlərini müəyyənləşdirmək qeyri-mümkündür. Məndə müəllifin öz həyatı ilə yanaşı, yaradıcılığı haqqında düşüncələrə geniş yer ayırması, mətnin filoloji terminlərlə yüklənməsi bu əsərlərin əsas xüsusiyyəti olaraq götürülür. Müasir ədəbiyyatşünaslıqda bədii-sənədli nəsrin janrlarının modifikasiyalarından geniş bəhs edilir, “yeni avtobioqrafizm” (M.Lipovetski), filoloji roman (V.Novikov) kimi istilahlər gündəmə gəlir. Filoloji romanda “elm”lə (ədəbiyyatşünaslıq) “bədii ədəbiyyat” arasındakı sərhədlərin aradan qalxdığı görünür [12, s.75]. V.Novikov yazır: “bu cür romanda filoloq qəhrəman olub, onun yaradıcılığı süjetin əsasını təşkil edir” [8]. Stepanova isə romanın strukturunda yer alan bədii yaradıcılıqla, dillə bağlı nəzəriyyələrin “bədii yaradıcılıqda yeniliyə” səbəb olmasının zəruriliyini qeyd etmişdir [12, s.76].

Müasir dövrdə qələmə alınmış bir çox bədii-sənədli əsərlərdə bədii və elmi yanaşmanın sintezi yer alır. Bioqrafik roman – rekonstruksiyalarda müəllif mövqeyinin tədqiqatçı mövqeyi ilə yaxınlaşması, zənnimizcə, bu prosesin təzahürlərindəndir.

Uşaqlıq illərindən xatirələr, yaradıcılıq prosesi haqqında düşüncələrin yer aldığı “Qolstrim” romanı da filoloji mətn xüsusiyyətləri ehtiva edir. Əsərdə yazıçının xatirələri ilə bircə, bədii yaradıcılıq haqqında düşüncələri də əks olunmuşdur. Bədii və filoloji fikir, düşüncələrin xaosik ortamda təqdim edildiyi əsər həm yeni janr yaradıcılığı sahəsində eksperiment, həm də uşaqlıq illəri ilə bağlı orijinal əsər olaraq maraq doğurur.

Əli Əmirinin “Ağdamda nəyim qaldı?” əsərində balaca personajın yaşadığı mənəvi disharmoniya əks olunmuşdur. Yaxınları tərəfindən mənəvi zərbə alan uşaq uzun illər sonra, altmış yaşa çatanda bu haqda düşünməyə qərar vermişdir.

Müasir bioqrafik roman

Son illər post-sovet məkanında bir çox tarixi şəxsiyyətlər haqqında siyasi bioqrafiyalar yazılmışdır. Məlumdur ki, bioqrafik əsərlərin qəhrəmanları dövrünün tanınmış, seçilmiş insanları olur. Müəllif qəhrəmanı olacaq şəxsə xüsusi simpatiya və ehtiramla yanaşır. Bu heyranlıq bəzən bioqrafik qəhrəmanın təsvirinə mənfi təsir göstərir, sxematik obrazın yaranmasına səbəb olur. Bu səbəbdən də, son illərdə yazılan, əsasən rekonstruktiv yanaşmanın yer aldığı əsərlərdə sənədin önə çıxması baş verir. Öz xatirələrinə geniş yer ayırmadan, faktlara istinad edən yazıçı, materialları şərh edərək ümumiləşdirmələr aparır, əsasən başqa insanların fikirlərinə istinad edir.

XX əsrin 90-cı illərindən başlayaraq siyasi memuaristikada bir çox siyasi xadimlərin obrazlarına maraq yaransa da, bəzi liderlərin portretlərinə az təsadüf edilir. Bu əsərlərin müvəffəqiyyəti yazıçı sərişəsindən asılı olmaqla yanaşı, həm də canlandırılan obrazın zənginliyi, şəxsiyyət olaraq maraqlı insan olması ilə bağlıdır. Siyasi liderlərin xasiyyətindəki qapalılıq, insanlardan, ünsiyyətdən uzaq olmaları onların bədii portretlərinin yaranmasına əngəl olur. Heydər Əliyevin həyatı və siyasi fəaliyyəti bədii təsvir üçün çox zəngin bir material verir. Ulu Öndər ünsiyyətçi xasiyyəti, xarizmatik görkəmi, natiqlik qabiliyyəti ilə seçilən, mətbuata açıq, cəmiyyətlə təmasdan zövq alan insan olduğundan daim insanların maraq dairəsində olmuşdur.

Ümummilli liderin ədəbiyyata, sənətə xüsusi münasibəti, ədəbiyyatın dostu, himayədarı olaraq çıxış etməsi ədəbiyyat insanlarında ona qarşı xüsusi bağlılıq yaratmışdır. Bu səbəbdən də o, son illər yazılan yazıçı xatirələrinin əsas obrazına çevrilmişdir. Xalq yazıçıları – Anarın, İsa Muğannanın, həmçinin Vidadi Babanlının, Mark Verxovskinin və başqa bir çox insanların bədii-sənədli əsərlərində Heydər Əliyevin obrazı ehtiramla anılmışdır.

Beynəlxalq arenada yaxşı tanınan Heydər Əliyevin obrazı yalnız yerli yazarların əsərlərində deyil, həm də xarici müəlliflər tərəfindən rəğbətlə canlandırılmışdır. Hüseyn Adıgözəlin “Zirvə. Heydər Əliyevin həyatı”, Nikolay Zenkoviçin “Heydər Əliyev. Tale yolları”, Ülkü İrfan “Qızıl ulduzdan hilala doğru. Heydər Əliyevin fırtınalı həyatı” və s. müəlliflərin kitabları bu təkrarsız insanın siyasi fəaliyyətinə, həyatına yeni baxış ehtiva edir.

Bu kitablar sırasında həm həcmi, həm sanbalı ilə seçilən, bir çox müasirlərimiz tərəfindən yüksək qiymətləndirilən romanlardan biri yazıçı-publisist, ictimai xadim, millət vəkili Elmira Axundovanın 6 cildlik “Heydər Əliyev. Şəxsiyyət və zaman” bioqrafik roman-tədqiqatıdır.

Qəhrəmanın siyasi fəaliyyəti haqqında yazılanları araşdıran, haqqındakı mifləri aradan qaldırmaqla liderin gerçək portretini canlandırmağa çalışan Elmira Axundova “...mətbuatda və siyasi memuaristikada hələ də səhifədən səhifəyə adlayan bir sıra stereotipləri puç” [1, s.3] etməyə, “...obrazı onun əzəmətini artırmağa yönəlmiş süni “əlavələrdən” təmizləyib oxuculara mümkün qədər yaxınlaşdırmağa” çalışdığını qeyd etmişdir [1, s.6].

Bir çox bioqrafik əsərlərdə öz kolleqalarının obrazlarını canlandıran yazıçılar məlum sovet sənətkarı haqqında mifləri aradan qaldırmağa, yaxın keşmişimizlə bağlı gerçəkləri təsvir etməyə can atmışlar. Xalq yazıçısı Anar tanınmış yazıçı və şairlər haqqında bir çox portret oçerklərin, bioqrafik povest və romanların müəllifidir. Yazıçının Ənvər Məmmədخانlıya həsr etdiyi “Həyatım ağrıyır” xatirə-povestində sovet yazıçısının tragik obrazı canlandırılmışdır: “Həyatsevər insan idi... Amma bu nikbin təbiətli insanın ömrü boyu “həyatı ağrımışdı” [2, s.248]. Xatirələrdə Ə.Məmmədخانlının tənhalığının səbəblərinə aydınlıq gətirə biləcək epizodlar təsvir edilmişdir. Anarı məşğul edən əsas mövzu sovet yazıçısının daxili narahatlığı və nigarançılığını doğuran səbəblər, yaradıcı insanın daxilində tüğyan edən üsyandır.

Yazıçının daha bir bədii-sənədli əsəri “Kərəm kimi romanıdır. Əsərin yazılmasında müəllifin əsas məqsədi Nazım Hikmət obrazı ətrafında formalaşmış mifin aradan qaldırılması, yaradıcılığına,

haqqında yazılanlara istinad əsasında şair ömrünün gerçək cizgilərinin bərpa edilməsidir. Romanın əsas məzmununu təşkil edən Nazim Hikmətin siyasi fəaliyyətinin, qadınlarla münasibətinin əhatəli təsviri yazıçının obrazı ideallaşdırmaq istəyindən uzaq olduğunu, bu mürəkkəb taleli insanı, dövrünün böyük şairini oxucuya olduğu kimi təqdim etməyə cəhd etdiyini bəlli edir.

1980-1990-cı illərdə Azərbaycan xalqının müstəqillik savaşı, Qarabağ müharibəsi ədəbiyyatda qəhrəman obrazının aktuallaşmasına səbəb oldu. Mustafa Çəmənlinin milli qəhrəmanlarımızdan bəhs edən “Fred Asif”, “Mübariz” əsərləri də bu zəmində yazılmış bioqrafik əsərlərdir.

Nəticə / Conclusion

Əsasən sovet dönməsinin faciələrinin əks olunduğu avbioqrafik əsərlərdə yazıçıların sovet insanının ağrı-acısını təsvir etməyə, tarixin mühüm bir mərhələsini yenidən, tam fərqli mövqedən dəyərləndirilməyə çalışdıqları bəlli olur. İlk mərhələdən (1990-cı illər) fərqli olaraq, getdikcə müəlliflərin ictimai- siyasi proseslərin təsvirindən uzaqlaşaraq etiraf xarakterli əsərlərin yarandığı müşahidə olunmaqdadır.

Müstəqillik illərində qələmə alınan bioqrafik bədii-sənədli əsərlərdə müəlliflərin sovet liderləri, yazıçıları haqqında mövcud mifləri aradan qaldıraraq, onların yeni, gerçək bioqrafiyalarını yaratmağa çalışdığı, eyni zamanda sovet dövrünün psixoloji-mənəvi mənzərəsinin təhlilinə və müasir zaman müstəvisindən dərinə çalışdığı görünür. Təhlillərdən aydın olduğu kimi, müasir dövrdə bioqrafik janrda ciddi dəyişikliklər baş vermişdir – müəllif mövqeyinin önə keçməsi, xatirələrin yer alması ilə əsərdə zaman konsepsiyası mürəkkəbləşmiş, hadisələrin müəllif tərəfindən şərhəndirilməsi, mühakimələri önə çıxmışdır. Yazıçının məqsədi yalnız tanınmış insanın həyat və yaradıcılığı haqqında əsər yaratmaq deyil, daha çox müasiri olduğu dövrü miflərdən azad etmək, öz subyektiv münasibətini ortaya qoymaqdır.

Beləliklə, 1990-cı illərdə qələmə alınan bədii-sənədli nəsr əsərlərində sosial mündəricə, yaradıcı insan və sistem qarşılıqlı əks olunurdusa, zaman keçdikcə etiraf məzmunlu əsərlərin sayının artdığı görünür. Bioqrafik nəsrə isə dövrün tanınmış insanları haqqında miflərin aradan qalxdığı əsərlər yaranır, müasir qəhrəmanlar, ictimai-siyasi gerçəkliklər əks olunur.

Ədəbiyyat / References

1. Axundova, E. Heydər Əliyev. Şəxsiyyət və zaman. Qayıdış. VI (1) cild. – Bakı: Ozan, 2013.
2. Anar. “Həyatım ağrıyır” // Anar. Əsərləri. III cild. – Bakı: Nurlan, 2004.
3. Anar. “Kərəm kimi” (Nazim Hikmətin həyat və yaradıcılığı haqqında anılar, düşüncələr romanı) // Anar. Əsərləri. VII cild. – Bakı: Nurlan, 2015.
4. Azəri, S. Tələbə məhbusun etirafları. – Bakı: Çapaşoğlu, 2007.
5. Çəmənli, M. Fred Asif (sənədli roman). – Bakı: Təhsil, 2010.
6. Məmmədli, C. Çağdaş Azərbaycan nəsrinin inkişaf meylləri: monoqrafiya. – Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 1998.
7. Аксенов, В. (2009). Тайственная страсть. Роман о шестидесятниках. М.: Семь дней, <http://booksonline.com.ua/view.php?book=100631>
8. Новиков, В. “Филологический роман”. Новый мир, 1999, № 10, http://magazines.russ.ru/novyi_mi/1999/10/novik.html
9. Сапожникова, Ю.Л. “Жанр автобиографии: понятие и особенности”. Ученые записки Забайкальского государственного университета. Серия филология, история, востоковедения, 2012. <https://cyberleninka.ru/article/n/zhanr-avtobiografii-ponyatie-i-osobennosti>
10. Симонова, Т.Г. “Мемуарная книга В. Аксенова “Тайственная страсть” как жанровый “неформат””. Славянскія лтаратуры ў кантэксце сусветнай: матэрыялы X

- міжнароднай навуковай канферэнцыі, Мінск, 6-8 кастрычніка 2011 г. – Мінск: Выдавецкі цэнтр БДУ, 2011.
11. Симонова, Т. “Новые тенденции в современной художественной документалистике”. Славянскія літаратуры у кантэксте сусветнай: да 900-годдзя Кірыла Тураўскага і 200-годдзя Тараса Шаўчэнкі. Мінск: РИВШ, 2013. [HTTPS://ELIB.GRSU.BY/DOC/10806](https://elib.grsu.by/doc/10806)
 12. Степанова, И.М. (2005). “Филологический роман как “промежуточная словесность” в русской прозе конца XX века”. Вестник Томского Государственного Педагогического Университета, 2005, вып. 50, Кибер Ленинка: <https://cyberleninka.ru/article/n/filologicheskii-roman-kak-promezhutochnaya-slovesnost-v-russkoy-proze-kontsa-xx-veka>
 13. Черкашина, Т.Ю. “Основные тематические блоки в структуре жанра автобиографии”. Вестник Оренбургского государственного университета. 2014, Выпуск №1 (162).
 14. Шарифова, С. Жанровое смешение в романе: коммуникативно-социокогнитивный подход). – Москва, 2011.

Роман-мемуары в литературе Азербайджана периода независимости: жанровая характеристика и типология

Лала Гасанова

Доктор философии по филологии

Институт литературы имени Низами Гянджеви НАНА. Азербайджан.

E-mail: hltlala@mail.ru

Резюме. С 1980-х годов в азербайджанской литературе увеличилось количество художественных и документальных произведений. Появлялись мемуарные романы, издавались дневники советских писателей и поэтов, произведения, созданные в эмиграции, что способствовало необходимости изучения этих произведений. Многие авторы, несогласные с существующими классификациями, сами определяли жанр своих романов: роман-кардиограмма (“Гольфстрим” Натика Расулзаде), роман – быль (“Сокровенное” Видади Бабанлы), роман-биография (“Воспоминания студента заключенного” Сабира Азери) и т. д. Эти романы можно сгруппировать следующим образом: романы, в которых изображен конфликт между системой и творческой личностью (“Сокровенное” Видади Бабанлы, “Воспоминания студента заключенного” Сабира Азери, “Ненаписанная рукопись” Сабира Ахмедова, “Страницы из жизни” Балаша Азероглу и др.); “лагерная” литература о жизни репрессированных (“Если бы не было надежды” Джафара Багирова, “Птица с раненым крылом могла взлететь” Сулеймана Велиева); изображение общественно-политических событий эпохи - эпохи сталинизма (художественно- документальная проза Анара), событий кровавого января (“Снежные кровавые гвоздики” Ф.Годжа, “В Лефортовской тюрьме”; замена социальных тем исповедальностью (Али Амирли “Что я оставил в Агдამе?”, Натик Расулзаде “Гольфстрим”); биографические произведения, в которых раскрывается ложность мифов о жизни советских политических лидеров, творческих людей в которых авторы пытались показать реальности советской действительности без прикрас (Эльмира Ахундова “Гейдар Алиев. Личность и эпоха”, “Анар “Жизнь болит”, “Как будто Керем” и др.); романы о Национальных героях Азербайджана (Мустафа Чемаклы “Фред Асиф”, “Мубариз”).

Ключевые слова: азербайджанская литература, период независимости, романы-мемуары, конфликт системы и творческой личности, репрессии, исповедь